

Ганна Гладкова

Віцебск

Тапанімічная прастора рамана Анны Накваскі “Літоўскі паўстанец”

Творчасць польскай пісьменніцы, педагога, мемуарысткі пачатку XIX стагоддзя Анны Накваскі (з роду Краеўскіх) сёння амаль не ўзгадваецца ў літаратуразнаўчых працах, яе мастацкія творы яшчэ чакаюць свайго часу для сустрэчы з сучаснай чытацкай аўдыторыяй. На польскім літаратурным небасхіле пачатку XIX стагоддзя пісьменніца займала спілае месца, аднак, яна брала чынны ўдзел у культурным жыцці Варшавы, падтрымлівала сяброўства з перакладчыкам, паэтам, драматургам, гісторыкам і тэарэтыкам літаратуры Людвікам Асіньскім, паэтам, педагогам, мовазнаўцам Ануфрыем Капчыньскім, пісьменнікам Францішкам Дмахоўскім.

З 1816 года А. Накваска была гаспадыняй вядомага літаратурнага салона ў Варшаве, актыўна займалася літаратурнай творчасцю. Пасля паражэння Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гадоў пабачыў свет раман пісьменніцы “Powstaniec litewski”, прысвечаны падзеям адзначанага перыяду на землях Польшчы і Літвы (тэкст быў напісаны па гарацых слядах у 1832 годзе, аднак друкаваны варыянт з’явіўся на 13 гадоў пазней). Раман стаў літаратурным дакументам, які зафіксаваў (у рамантычнай манеры) гістарычныя рэаліі эпохі, стаў своеасаблівай спробай пісьменніцы вызначыць прычыны балючага паражэння, асэнсаваць мінулае і сучаснасць.

Праз увесь твор праходзіць аўтарская думка пра гістарычна прадвызначаную еднасць двух народаў – палякаў і літвінаў, пра агульнасць іх лёсу, непарушнасць міжнацыянальных сувязей у самы складаны гістарычны момант.

Як вядома, з канца XVIII стагоддзя ў грамадстве бытавалі дзве назвы для тэрыторыі сучаснай Беларусі. Літвой называлі *гісторыка-геаграфічную і этнаграфічную вобласць паўночна-заходняй сучаснай Рэспублікі Беларусь і паўднёва-ўсходнюю сучаснай Рэспублікі Літвы*. У канцы XVIII – першай палове XIX ст. гэтым тэрмінам называлі пераважна Віленскую, Ковенскую, Гродзенскую, а часам і Мінскую губерні¹. В.В.Швед адзначае, што назву Беларусь выкарыстоўвалі з канца XVIII стагоддзя да 1880-х гадоў у дачыненні да Віцебскай, Магілёўскай, Смаленскай, часам Мінскай губерній. Этнонім “літвіны” ўжываўся з XVI да канца XVIII стагоддзя адносна жыхароў Вялікага княства Літоўскага *незалежна ад этнасу ці канфесійнай прыналежнасці*².

Што датычыць польскіх земляў, то пасля 1815 года заходнія тэрыторыі ўвайшлі ў склад Вялікага княства Пазнаньскага (*Wielkie Księstwo Poznańskie*), да Расійскай імперыі была далучана ўсходняя частка рэгіёна (*Królestwo Polskie*).

Адзначым, што асабліва сцю сюжэтнай пабудовы рамана “Літоўскі паўстанец” з’яўляецца паралельнае апісанне падзей на польскіх землях (Варшава) і на Літве (Белавежская пушча, замак Капровіча). Такім чынам аўтарка падкрэслівае адзінства паўстанцкіх сіл былой Рэчы Паспалітай у барацьбе са знешняй небяспекай.

Падзеі рамана пачынаюцца ў Варшаве ў доме Яна Капровіча (т.зв. польская галіна старажытнага княжацкага роду Капровічаў з Ліды і Трокаў).

Апісваючы варшаўскія падзеі, А. Накваска дае кароткую характарыстыку агульнага стану палітычных спраў у краіне: *Bitwa niekorzystna lubo świetna dla oręża, rozdwojone umysły w sejmie i rządzie, wojsko w nieładzie, nieprzyjaciel lubo nieumiejący z tyłu nieszczęść i błędów korzystać, potężny jednak i ciagle nas niepokojący, – takie było nasze wtedy położenie*³, заўважае, што *cała nadzieja, cały pomysłniejszej przyszłości urok, na Litwie spoczywał! Wojska tam wysłane miały się z powstańcami połączyć [...] złączyć nareszcie w jedno ogniwo potomków rycerzy, którzy przez tyle wieków razem zwyciężać nawykli, albo wraz z nimi polec w świętej sprawie!* (18).

¹ В.В. Швед, *Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.)*, Гродна 2001, с. 5.

² Там жа, с. 6.

³ А. Nakwaska, *Powstaniec litewski: obraz romantyczny z czasów rewolucji w Polsce z 1831 r.*, Lipsk, 1845, s. 18. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Адзінства палякаў і ліцвінаў падкрэслена аўтаркай у наступным эпізодзе: у варшаўскі дом Капровічаў прыходзіць незнаёмы вясковец, чыё незразумелае прысутным маўленне (верагодна, беларуская мова) нагадвае гаспадару старажытны ліцвінскі звычай – *przyswojenie od wieków* – пабрацімства панскага дому з сялянскай сям’ёй, якая жыве на панскай зямлі.

Пісьменніца заўважае, што такі звычай паходзіў са старажытнасці і быў больш распаўсюджаны ў Літве: *...każdy litewski Pan miał wtedy do domu swego przywiązaną pewną liczbę rodzin niewolniczych, [...] w tych rodzinach wybierano tamki dla pańskich dzieci, germków dla ich wychodzących na boje synów, w tych rodzinach byli także śpiewacy czyli bardy którzy [...] opiewali na biesiadach lub pogrzebowych ucztach wdzięki litewskich dziewic i męstwo potomków Mendoga* (21–22). А. Накваска падкрэслівае, што кожны шляхецкі род на Літве мае такую верную ў паслугах сялянскую сям’ю, і гэта злучанасць перадаецца з пакалення ў пакаленне.

Паказальна, што на незадаволенасць сына выглядам госця стары Капровіч з годнасцю адказвае: *...ty już na wpol koroniarz, Romanie, [...] tyś nie pił lipcu z domowej pasieki, ani polował na żubra w rodzinnym lesie, – ciebie nie wykarmiła Tuchulanka, – nie usypiałeś przy opowiadaniu o Zniczu i Perkunie, – jesteś zatem na wpol tylko Litwinem, daruję ci więc...* (23).

Як бачым, спрадвечнае адзінства двух народаў пісьменніца сімвалічна паказала на вобразе сына Капровіча (па крыві ліцвін, але выхаваны ў Польшчы). Стары Капровіч ганарыцца сваімі каранямі, і гэта пачуццё становіцца скразным у маналогу героя пра паходжанне роду Капровічаў (Капровітаў), пра спадчынны замак на ліцвінскіх землях над Святой Ракой, кроўныя сувязі з ліцвінскай галіной фаміліі.

Адзначым, што Польшча ў рамане прадстаўлена галоўным чынам праз апісанне падзей у Варшаве, аўтарка спыняе ўвагу на стварэнні замалёвак гарадскіх вуліц у апошнія дні змагання, калі ішлі баі за горад. У раздзеле VIII “Халера” пісьменніца назвала Варшаву горадам, які прыцягваў у гэты неспакойны час увагу ўсёй Еўропы, бо быў цэнтрам рэвалюцыі, галоўным месцам збору войска, горадам, чые жыхары ў апошняй напружанасці фізічных і маральных сіл прыкладалі небывалыя намаганні, каб выратавацца з няволі.

Асаблівага майстэрства А. Накваска дасягнула пры стварэнні атмасферы паўстання ў Варшаве. Праз кароткія, фатаграфічныя замалёўкі гарадскіх вуліц, фрагментарнае апісанне звычайных варшавян пісьменніца перадала дух былой польскай сталіцы напярэдадні лёсавызначальных падзей: старэнькая маці, выправіўшы на бітву

трох сыноў і двух зяцёў, чакае іх, спадзеючыся на Бога; маладая жонка адпраўляе мужа на змаганне ў прадмесце Варшавы – Прагу; гурт дзяўчат ідзе з рыдлёўкамі рыць акопы; нацыянальная гвардыя адпраўляе воз прыпасаў, сабраных варшавянамі для сваіх абаронцаў; паненкі спяшаюцца да лазарэтаў, каб даглядаць параненых; натоўпы гараджан на вуліцах, і кожны накіроўваецца туды, куды кліча яго абавязак. Пакуль яшчэ нескароны горад гатовы даць апошні свой бой расійскаму войску.

Сітуацыя ў Варшаве ўскладняецца тым, што да сур’ёзнай знешняй пагрозы далучылася эпідэмія халеры. Дачка Яна Капровіча Гелена ідзе працаваць у лазарэт, дзяўчына ахвяруе сваім жыццём дзеля дапамогі хворым. Глыбокі сімвалічны сэнс бачыцца ў тым, што стары Капровіч захварэў на халеру ў той самы дзень, калі даведаўся пра паражэнне паўстання ў Літве: трагедыя Айчыны, крах надзей на самастойнасць краю раўназначныя для героя фізічнай смерці.

Раздзел X “Смерць Гелены” створаны з вялікім драматычным напружаннем: атрады паўстанцаў з Літвы накіроўваюцца ў Варшаву, горад рыхтуецца да апошняй абароны, усе, хто можа трымаць зброю, знаходзяцца ля гарадскіх сцен у чаканні вырашальнай бітвы. У момант уваходжання ў Варшаву непрыяцельскіх войскаў Гелена памірае *jakby unosząc z sobą w przestrzeń wieczności ostatnie tchnienie wolności polskiego ludu* (205). Палаючую Варшаву, дзе балюе рускае войска, пакінуць ацалелыя рэшткі змагароў, каб накіравацца ў выгнанне ў Вялікае княства Пазнаньскае ці ў Францыю, якая на многія гады стане “другой радзімай” для палякаў.

Паказальна, што ў адным з аўтарскіх адступленняў сустракаецца невялікая заўвага пра значную ролю ў паўстанні пазнаньскай шляхты, якая адной з першых адгукнулася на *głos nieszcześliwej matki: Poznawszczanie, ci szlachetni młodzieńcy, więcej może niż inni mają prawa do wdzięczności narodu; oni albowiem najmoralniej pojęli naszą rewolucję, i najskuteczniej się do niej przykładają umieli* (52). Удзячнасць пазнаньскім змагарам аўтарка выказала наступным чынам: адзін з галоўных герояў твора, Леон Збароўскі, актыўны і надзвычай смелы паўстанец, які *прынёс на алтар Айчыны славу продкаў, годнасць бацькоў і бляск знакамитага роду*, паходзіць менавіта з Пазнаньскага княства.

Як было адзначана вышэй, асаблівасцю рамана А. Накваскі з’яўляецца паралельнае разгортванне падзей як на польскай тэрыторыі, так і на землях тагачаснай Літвы. Мастацкая тканіна твора напоўнена незвычайным замілаваннем ліцвінскімі краявідамі, традыцыямі, гісторыяй і культурай.

Так, пры знаёмстве з вобразам Яна Капровіча чытач даведваецца, што лёс героя быў ад нараджэння злучаны з Літвой: *umysł jego i życzenia często bardzo przenosiły go jeszcze w rodzinne bory i pola, i nigdy nie przestawał różnych związków zachowywać z Litwą* (14). Дочкі шляхціца – Гелена і Зоф’я – добра ведаюць ваколіцы Вільні, як і Варшавы, іх цікавяць ліцвінскія звычаі, усё, што звязана з гістарычнай радзімай роду. Духоўная еднасць польскай галіны фаміліі з Літвой падкрэслена праз наступную дэталю: стары Капровіч набіраўся новых сіл, калі чыталі яму паэзію Адама Міцкевіча. Таксама нагадвалі пра родныя карані ліцвінскія спевы: *Ballada Odyńca, albo дума którego bądź litewskiego barda, słodkim głosem Heleny śpiewana, w zachwycenie staruszka wprowadzały* (14).

Раздзел III “Замак на Літве” пачынаецца з пытання да чытача: *Czy znasz ten zakątek naszej ziemi, gdzie Rzeka Święta płynie? Czy byłeś kiedy w Litwie, luba czytelniczko?* (38). Пісьменніца дае падрабязнае апісанне старажытнага замка Капровічаў, парослага імхом, схаванага пад шатамі Белавежскай пушчы, які памятае часы Гедыміна. Вежы збудавання роўныя соснам, якія яго атачаюць, высокі мур узнесены над шырокім і глыбокім ірвом, брама – галоўны ўваход – заўсёды ахоўваецца. Рогі аленяў, ласёў, мядзвежыя лапы прыбітыя на мурах, утвараюць незабыўнае відовішча. Аўтарка падрабязна апісвае ўнутранае аздабленне замка, дзядзінец з векавымі ліпамі, памяшканне дзедзіча ў Вежы – самую важную частку замка, дзе змешчаны партрэты прадстаўнікоў роду, статуя дзяўчыны незвычайнай прыгажосці, штандар з белым арлом і харугва з часоў паўстання Касцюшкі.

Адзначым, што апісанне прыроды ліцвінскага краю ахоплівае некалькі старонак рамана, лірычныя адступленні ўпрыгожваюць мастацкі твор, адлюстроўваюць пісьменніцкую здольнасць праз яркі зрокавы вобраз стварыць запамінальную пейзажную замалёўку: *Luba wiosna zieloną swą barwę na odmłodnioną ziemię rozpościerać zaczęła; obficie różowym kwiatem obsypane jabłonie i leśne gruszki, jak piramidy ze śniegu nad polami wznosiły się; miliony ptasząt miejsca na swe gniazda upatrując, latały świergocząc nad niemi; poważę zaś stado dzikich gęsi, wnosząc się zwolna nad wieżę, przepowiadało wrzaskiem swoim powrót dni pięknych i lata wczesnego* (46).

Цяперашні гаспадар замка – Альбрэхт Капровіч – чалавек прагрэсіўных поглядаў, паважаны суседзямі за добры нораў, але галоўная рыса характару героя – незвычайна моцная, гарачая любоў да Айчыны і неабьякаваць да яе лёсу. Невыпадкова замак Капровіча стаў цэнтрам паўстанцкага руху на Літве, менавіта тут адбудзецца галоўны

сход мясцовых паўстанцаў і прагучыць прысяга на Канстытуцыі 3 мая 1791 года аб вернасці радзіме да апошняга ўздыху.

Падкрэслім, што ўсе эпізоды, звязаныя з падзеямі на ліцвінскіх землях, напоўнены аўтарскай сімпатыяй да жыхароў гэтага краю. А. Накваска паказвае самабытнасць культуры ліцвінаў праз выкарыстанне этнічных маркераў: апісанне адзення (пасталы з ліпавай кары, сярмяга з белай тканіны, шапка з футра вавёркі ў Тухулькі, вясковая літоўская вопратка ў Касі Тухулянкі, шапка з сабалінага футра ў Альбрэхта Капровіча), страў нацыянальнай кухні (ліпавы мёд, піва, зразы, смажаныя яйкі і інш.), народнай творчасці.

На працягу рамана аўтарка неаднаразова падкрэслівае адзінства палякаў і ліцвінаў, духоўную блізкасць народаў, лёсы якіх цесна пераплецены са старажытнасці. У раздзеле VI “Трэцяга мая” сустракаем знакавы эпізод: падчас сходу ў замку Капровіча ліцвіны і палякі прыносяць агульную прысягу над алтаром, на якім размешчаны сімвалы веры народа – вобраз святога Казіміра⁴, польскія і літоўскія харугвы, Канстытуцыя 3 мая побач з Евангеллем, белыя і чырвоныя кветкі. Пасля ўрачыстасці паўстанцы сумесна вырашаюць, хто годны стаць кіраўніком дзяржавы, якую, магчыма, яны здолеюць адрадыць. Стары жыхар з Мазырскага павета выказвае пазіцыю многіх прысутных ліцвінаў: [...] *skoro wrogów wypędzimy i sami się rzadzić zaczniemy [...], kto się tylko pogonią naszą odwieczną pieczętuje, ten godzien korony, bo krew Giedymina w jego żyłach płynie* (123).

А. Накваска падкрэслівае агульнасць традыцый абодвух народаў: *Jak w Polsce tak w Litwie, nic się obejść nie może bez uczyty i kielichów...* (122). Сумесная бясёда пасля ўрачыстасці дазваляе чытачу пабачыць аднасць палякаў і ліцвінаў, адзінства іх спадзяванняў, любоў да агульнай айчыны.

Акрамя тапонімаў “Польшча” і “Літва” ў тэксце романа таксама сустракаецца назва “Беларусь”. Калі Альбрэхт Капровіч расказвае гісторыю свайго роду Леону Збароўскаму, то паведамляе, што ў дзяцінстве выхаванне атрымаў *na Białej Rusi, gdzie matka moja miała swoich krewnych* (64). Такім чынам, мы сустракаем у творы размежаванне тапонімаў “Літва” і “Беларусь” па тэрытарыяльным прынцыпе, якое было натуральным для першай паловы XIX стагоддзя.

Тапанімічная прастора рамана не абмежаваная назвамі тэрыторый былой Рэчы Паспалітай. У раздзеле IV “Альбрэхт і Наталля” пада-

⁴ Казімір – польскі кароль і вялікі князь літоўскі, каталіцкі святы, апякун земляў ВКЛ, патрон Вільні.

дзены ўспаміны Альбрэхта Капровіча пра падарожжа ўглыб Расіі за бацькам, які быў высланы пажыццёва ў Сібір пасля ўдзелу ў паўстанні Касцюшкі. Шлях героя ляжаў у Табольск, аднак па загаду імператара Паўла Альбрэхт вымушаны быў наведаць Пецярбург. Раптоўна перанесены з прыроднага асяроддзя Літвы да царскага двара, герой пачуваў сябе няёмка, балі і банкеты хутка надакучылі, але выправіцца ў дарогу доўгі час не было магчымасці: ... *bo Moskale [...] najmniej cenić umieją czas, [...] Dziesięć dni, dziesięć lat, lub dziesięć godzin, wszystko dla nich jedno* (67).

Расія ўспрымаецца Альбрэхтам як суровы край, аднак героя не здольныя спыніць *ні бясконцыя снягі, ні выццё ваўкоў, ні рык мядзведзяў у мясных гушчарах*. Краявіды Расійскай імперыі пакідаюць уражанне бясконцай прасторы, халоднай “*пустыні пад зорным небам*, дзе знайшлі апошні прытулак паўстанцы атрадаў Касцюшкі. Зваротны шлях Капровічаў пралягаў праз Маскву, якая названа ў рамане *напалову азіяцкім горадам*.

Такім чынам, тапанімічная прастора рамана А. Накваскі “Літоўскі паўстанец” ахоплівае ў асноўным значны рэгіён земляў былой Рэчы Паспалітай (Вялікае княства Пазнаньскае, Царства Польскае, Літва, Беларусь), пры гэтым падзеі канцэнтруюцца ў Варшаве і Белавежскай пушчы на ліцвінскай тэрыторыі. Астатнія рэгіёны (Расія, Італія) коротка ўзгадваюцца ва ўспамінах герояў.

Пісьменніца невыпадкава засяродзіла ўвагу на двух цэнтрах паўстання 1830–1831 гадоў, мастацкімі сродкамі яна паказала, што ўдзел палякаў і ліцвінаў у справе адраджэння дзяржаўнасці быў роўны, і толькі ў такім адзінстве народаў Рэчы Паспалітай магла ўтрымлівацца надзея на перамогу. Аўтарская канцэпцыя адзінства народаў РП пададзена ў рамане праз трапны вобраз радзімы-маці, якая кліча сваіх дзяцей на змаганне. Фінал рамана напоўнены трагічным гучаннем: чарговая спроба вярнуць краю самастойнасць заканчваецца паражэннем, удзельнікаў паўстання чакае Сібір або, у лепшым выпадку, эміграцыя. Аднак аўтарка пакідае надзею чытачу, падводзячы яго да думкі, што гэта яшчэ не канец барацьбы; сімвалічнае злучэнне Польшчы і Літвы ў асобах пашлюбаваных Леона Збароўскага і Зоф’і Капровіч, якія едуць у спадчыны замак Збарова (ля Познані), дазваляе спадзявацца, што зерне свабодалюбства не згублена. Збароўскія прымаюць да сябе сям’ю Тухулькаў з Літвы, а гэта значыць, што спрадвечныя традыцыі еднасці двух народаў не пад сілу знішчыць варожым сілам.

Раман А. Накваскі “Літоўскі паўстанец” стаў своеасаблівай спробай пісьменніцы разабрацца ў падзеях паўстання 1830–1831 гадоў, па-

казаць яго рухаючыя сілы, агучыць прычыны паражэння, а таксама яшчэ раз нагадаць суайчыннікам універсальны закон: згуртаванасць – аснова нацыянальнай жыццёстойкасці ў самых неспрыяльных палітычных абставінах.

STRESZCZENIE

TOPONIMICZNA PRZESTRZEŃ W POWIEŚCI ANNY NAKWASKI „POWSTANIEC LITEWSKI”

Artykuł został poświęcony tematyce recepcji przestrzeni toponimicznej w powieści polskiej pisarki XIX wieku Anny Nakwaski. Autor artykułu analizuje nazwy miejscowości, które zostały wykorzystane do oznaczenia terytorium Najjaśniejszej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Polska, Litwa, Białoruś, toponimy, powstanie, wspólnota losów.

SUMMARY

TOPONYMIC SPACE IN ANNA NAKVASKA'S NOVEL “LITHUANIAN INSURGENT”

The article is devoted to the reception of toponymic space in a little-known novel “Lithuanian insurgent” written by a Polish writer Anna Nakvaska. In the article place names that were used for a designation of the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth are discussed.

Key words: Poland, Lithuania, Belarus, toponyms, uprising, common fate.